

III. ARTYKUŁY RECENZYJNE

JACEK SOBCZAK (Poznań)

O dziejach Litwy

W związku z książką Juliusza Bardacha
O dawnej i niedawnej Litwie, 1988

Ogłaszanie w formie zwartych publikacji studiów i artykułów wybitnych badaczy, częstokroć rozproszonych w licznych, niekiedy bardzo trudno dostępnych periodykach, jest zjawiskiem, które wypada powitać z uznaniem. W ostatnich latach powody do szczególnej satysfakcji mają historycy zajmujący się dziejami ziem litewskich. Po dwóch tomach dzieł H. Łowmiańskiego¹, zbiorze studiów J. Ochmańskiego², ukazał się bowiem tom prac J. Bardacha poświęcony przeszłości Litwy³. W bogatej i wielowątkowej twórczości historycznej tego uczonego dają się wyodrębnić różne nurty badań. Do najważniejszych z nich należą właśnie dociekania dotyczące dziejów Litwy. Dobrze się więc stało, że właśnie prace odnoszące się do tej problematyki zostały zebrane we wspólnym tomie.

Prezentowane w tym miejscu wydawnictwo nie jest pierwszym wyborem rozpraw tego wybitnego uczonego. Blisko dwadzieścia lat temu ukazał się bardzo pozytywnie przyjęty przez recenzentów i czytelników tom jego studiów dotyczących ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego⁴. Niski nakład tego wydawnictwa i zainteresowanie, z jakim się

¹ H. Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Seria Historia nr 108, Poznań 1983; tenże, *Studia nad dziejami słowiańszczyzny, Polski i Rusi w wiekach średnich*, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Seria Historia nr 113, Poznań 1986.

² J. Ochmański, *Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn 1986.

³ J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Uniwersytet im. A. Mickiewicza, Seria Historia nr 141, Poznań 1988.

⁴ J. Bardach, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV - XVII w.* Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego, Białystok—Warszawa 1970. Recenzje: Z. Rymaszewski, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV - XVII wieku*, CPH, t. XXIV, 1972, z. 1, s. 203 - 221; H. Łowmiański, *Wielkie Księstwo Litewskie. Zagadnienia ustrojowe i prawne*, Kwart. Hist. R. LXXIX, 1972, nr 4, s. 885 - 896, przedr. H. Łowmiański, *Studia nad dziejami*

ono spotkało tak w kraju, jak i za granicą, zdaje się wskazywać na konieczność jego reedycji.

Do tematyki zawartej w *Studiach z ustroju i prawa* nawiązuje pierwsza z dwóch części, na jakie została podzielona omawiana w tym miejscu publikacja. W tej części opatrzonej tytułem *Dawne prawo* znalazły się studia dotyczące prawa obowiązującego w Wielkim Księstwie Litewskim. W drugiej części zatytułowanej *Narody i ludzie* zamieszczono rozprawy dotyczące problematyki formowania świadomości narodowej na Litwie, związanych z tym podziałów politycznych, a także artykuły, w których poddano analizie wybrane projekty prawnoustrojowe dotyczące tych ziem, w końcu zaś prace poświęcone rozważaniom, w jaki sposób złożona sytuacja kulturalna, narodowościowa i polityczna znajdowała odbicie w twórczości niektórych uczonych i pisarzy wywodzących się z tego obszaru.

Omawiane dzieło nie jest zwykłą reedycją wcześniej opublikowanych studiów. Rozprawy te zostały w mniejszym lub większym stopniu przedrukowane, a niektóre napisane od nowa. W odniesieniu do wszystkich uwzględniono ustalenia najnowszych badań, wzbogacając je nowo odkrytymi źródłami i poszerzając o wyniki dociekań autora osiągnięte już po publikacji pierwotnego tekstu. W rezultacie zawarte w tomie prace prezentują obecny stan wiedzy w kwestiach, których dotyczą, i aktualne stanowisko J. Bardacha. W przedmowie tom prezentowany jest jako zbiór studiów powstałych w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. Lektura przekonuje jednak, że przynosi on także jedną rozprawę z czasów wcześniejszych, a mianowicie opublikowany w 1966 r. artykuł *O powstaniu nowoczesnego narodu litewskiego*⁵. Decyzję o jego zamieszczeniu w drugiej części *O dawnej i niedawnej Litwie* wypada uznać za ze wszech miar uzasadnioną, gdyż uzupełnia on wcześniejszą rozprawę traktującą o świadomości narodowej Polaków na Litwie i Białorusi w XIX i XX w., stanowiąc przejście do rozważań o rozwoju polskiej myśli politycznej na tym obszarze w pierwszym dwudziestolecu XX w. Wypada też zaznaczyć, że jedyna z zamieszczonych w omawianym tomie nie publikowana roz-

Wielkiego Księstwa, s. 351 - 364; J. Ochmański, Przegl. Hist., R. LXII, 1972, nr 1, s. 156 - 160; F. Sielicki, *Slavia Orientalis*, 1973, nr 4, s. 477 - 479; T. Wasilewski, *Kultura* 1971, nr 22; A. L. Horoszkiewicz, *Woprosy Istorii*, 1973, nr 4, s. 169 - 171; J. D. Isajewicz, *Ukrainskij Istorycznyj Żurnał* 1972, nr 1, s. 148 - 151; W. S. Kulczycki, D. Ł. Pochilewicz, W. G. Sokurenko, *Cikawe doslidzenia z istorii derżawy ta prawa bratskich narodiv*, *Ukrainskie Słowianoznawstwa* 1972, nr 6, s. 163 - 167; Z. N. Czernihowskij, *Sowietiskoje Słowianowiedienije* 1973, nr 2, s. 82 - 85; F. Gorle, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, Revue d'histoire du droit*, Haaga, t. XXI, 1973, fasc. 1, s. 186 - 188; R. Chabanne, *Revue Historique de Droit Français et Etranger*, t. LXX, 1974, nr 1, s. 238 - 241; M. Kosman, *Acta Poloniae Historica*, t. 28, 1973, s. 213 - 215; E. Gudavičius, *Lietuvos Istorice Metraštis*, 1975, s. 97 - 100.

⁵ Jest to artykuł recenzyjny napisany w związku z pracą J. Ochmańskiego, *Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku do roku 1890*, Białystok 1965, opublikowany w *Kwart. Hist.*, R. LXXIII, 1966, nr 2, s. 391 - 399.

prawa o świadomości narodowej Polaków zamieszkałych na Litwie i Białorusi, już po ukazaniu się *O dawnej i niedawnej Litwie*, została opublikowana w zmienionej nieco wersji, ale pod tym samym tytułem w pracy zbiorowej poświęconej polskiej myśli politycznej XIX i XX w.⁶

Na końcu każdej rozprawy umieszczono notkę o dacie i miejscu opublikowania pierwszej wersji. Z zalem wypada jednak zauważyć, iż wydawnictwo nie zadbało o to, aby dane te były pełne i szczegółowe. Prezentując otwierającą tom rozprawę o Statutach litewskich, stanowiącą rozwinięcie wątków podjętych w trzech wymienionych w notce bibliograficznych artykułach, lecz napisaną w zasadzie całkowicie od nowa, należało zadbać o dokładną informację o miejscu i czasie publikacji różnych wersji tych artykułów⁷. Wypadało też zauważyć potrzebę wspomnienia o innych pracach J. Bardacha poświęconych Statutom litewskim⁸. Podając notkę do rozprawy *O powstaniu nowego narodu litewskiego* można było odnotować fakt, że pewne partie tego artykułu zostały opublikowane w języku francuskim⁹. Publikując rozprawę *Świadek minionej epoki — Czesław Miłosz a Litwa historyczna* należało w notce bibliograficznej, obok wskazanego tam miejsca ogłoszenia pierwszej, skróconej wersji tego tekstu, wspomnieć, że ukazał się on także, z pewnymi zmianami, w „Odrze”¹⁰.

⁶ *Miedzy Polską etniczną a historyczną*, w: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. VI (pod red. W. Wrzesińskiego), Wrocław—Warszawa 1988, s. 224–272.

⁷ Artykuł *Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego — pomniki prawa doby Oświecenia*, opublikowany w Kwart. Hist., R. LXXXI, 1974, nr 4, s. 750–780, w nieco skróconej wersji zatytułowanej *Les Statuts Lituanien — codification de l'époque de la Renaissance* ukazał się w tomie przeznaczonym dla XVII Międzynarodowego Kongresu Nauk Historycznych w San Francisco: *Poland at the 17-th International Congress of Historical Sciences in San Francisco Studies in Comparative History*, Wrocław 1975, s. 45–65. Rozprawa ta została także ogłoszona w ZSRR pt. *Litowskie Statuty — pamiatniki prawa perioda Wozrozdienija*, w: *Kulturajnyje swiazi narodow Wostocznoj Jewropy w XVI w.*, Moskwa 1978, s. 199–205. Natomiast artykuł *Zatwierdzenie III Statutu Litewskiego przez Zygmunta III Wazę* opublikowany w CPH, t. XXX, 1978, z. 2, s. 39–51, został wydany w zmienionej nieco wersji w ZSRR pt. *K woprosu ob utwierzdienii Litowskogo Statuta 1588 g.*, w: *Słowianie w epochu feodalizmu*, Instytut Słowianowiedzenia i Bałkanistiki, Moskwa 1978, s. 199–205.

⁸ M.in. *Statuty litewskie jako wyraz kultury prawnej epoki i ich wpływ na kraje sąsiedzkie*, Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Lublin 1984; tenże, rec. 1529 metų pirmasis Lietuvos Statutas — pirmąjį litowskią Statutą 1529 goda. Materiały republikańskiej naukowej konferencji poświęconej 450-letniemu Pierwemu Statutowi, Vilnius 1982. CPH, t. XXXV, 1983, z. 1, s. 277–280.

⁹ J. Bardach opublikował w języku francuskim inną wersję, w której zajął się także pracą P. Łossowskiego, *Gazeta „Auszra” i początek narodowego ruchu litewskiego, 1884–1886 r.*, Studia z dziejów ZSRR i Europy Wschodniej, t. I, Wrocław 1965. Por. J. Bardach, *La naissance de la nation lituanienne moderne*, Acta Poloniae Historica, t. XV, 1967, s. 161–164.

¹⁰ J. Bardach, *Świadek minionej epoki. Czesław Miłosz a Litwa historyczna*, Odra 1986, nr 5 (296), s. 48–56.

Wartościowym uzupełnieniem dzieła jest wspólny dla całości indeks osobowy, niewolny niestety od pewnych, nielicznych na szczęście błędów (np. s. 436 Jerzy Malec występuje jako Janusz). Żałować natomiast należy, że zabrakło miejsca na krótkie obcojęzyczne streszczenia publikowanych artykułów.

W tomie *O dawnej i niedawnej Litwie* nie znalazły się wszystkie prace lituanistyczne J. Bardacha. Zwraca na to uwagę sam Autor, podkreślając w przedmowie, iż nie zamieszczono w nim w szczególności dwóch rozpraw opublikowanych w języku francuskim, które wymagają, jego zdaniem, pogłębienia i rozszerzenia zakresu badań. Pierwsza z nich dotyczyła spotkania Kościołów Wschodniego i Zachodniego na ziemiach litewsko-ruskich przed unią brzeską¹¹. Druga rozprawa poświęcona była formom parlamentaryzmu litewskiego po unii lubelskiej¹². Mimo zastrzeżenia J. Bardacha oba artykuły spotkały się z życzliwym przyjęciem¹³. Żałować jednak wypada, że dokonując wyboru rozpraw przeznaczonych dla omawianego tu tomu pominięto artykuł recenzyjny *Złota orda, Litwa i Ruś w XIV - początku XV wieku*¹⁴ i nader istotne rozważania o źródłach do dziejów Litwy¹⁵.

Jak już wspomniano, zawarte w tomie *O dawnej i niedawnej Litwie* prace zostały ułożone w książce nie według czasu powstania, a zgodnie z porządkiem tematycznym. Część pierwszą, na którą składają się cztery studia, otwiera rozprawa *Statuty litewskie w ich kręgu prawnokulturowym* (s. 9 - 71). W tym doniosłym, obficie udokumentowanym studium, będącym niejako podsumowaniem dotychczasowych badań Autora nad Statutami litewskimi, ukazano wspomniane pomniki prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego jako zjawisko kultury prawnej, osadzając je w historycznym kontekście ogólnokulturowym i analizując na tle ogólnoeuropejskiego ruchu kodyfikacyjnego XVI w. Podjęto także próbę określenia późniejszej roli Statutów w kręgu kulturowym obejmującym Europę Środkową i Wschodnią. Przedstawiono przy tym prace nad uchwaleniem

¹¹ J. Bardach, *Le rencontre des Eglises catholique et orthodoxe sur les territoires orientaux du Royaume de Pologne et de Lituanie aux XIV - XVI siècles*, w: *The Common Christian Roots of the European Nations. An International Colloquium in the Vatican*, t. II, Florence 1982, s. 817 - 826.

¹² J. Bardach, *Formes des assemblées représentatives du Grand Duché de Lituanie après l'Union de Lublin (1569)*, w: *XIII Congrès International des Sciens Historiques Varsovie—Moscou 1970, Études présentées à la Commission Internationale pour l'Histoire des Assemblées d'Etats*, t. 48, Warszawa 1975, s. 159 - 184.

¹³ K. Orzechowski, *Szkice do portretu uczonego. O Juliuszu Bardachu w pięćdziesięciolecie twórczości*, CPH, t. XXXVII, 1985, z. 2, s. 9.

¹⁴ J. Bardach, *Złota Orda, Litwa i Ruś w XIV - początku XV wieku* (w związku z książką J. B. Grekowa, *Wostocznaia Jewropa i upadek Złotej Ordy*, Moskwa 1975), *Kwart. Hist.*, R. LXXXIV, 1977, nr 1, s. 183 - 188.

¹⁵ J. Bardach, rec. N. N. Ułaszczik, *Oczerki po archeografii i istocznikowiedzeniu istorii Biełorussi feodalnogo pierioda*, Moskwa 1973, w: *Studia Źródłoznawcze* t. XIX, 1974, s. 167 - 171.

kolejnych trzech Statutów, założenia jakie były u ich podstaw, kontrowersyjną sprawę zatwierdzenia III Statutu, w końcu zaś oddziaływanie III Statutu na kraje sąsiednie oraz rolę, jaką on odegrał w dobie Oświecenia i w czasach porozbiorowych. W studium tym rzuca się w oczy solidna dokumentacja źródłowa, doskonale rozeznanie w literaturze przedmiotu i zdolność ujmowania zjawisk prawnych w ich dynamice, na tle zmieniających się stosunków gospodarczych i społecznych. Współgra z tym umiejętność syntezy i wirtuozeria w posługiwaniu się metodą porównawczą. Jednocześnie J. Bardach wskazuje na kierunki dalszych badań, zwracając uwagę na potrzebę dokonania ustaleń, jak kształtowały się w praktyce relacje między przepisami wprowadzonymi przez zaborcę a normami III Statutu przed jego uchyceniem w 1849 r.

Wskazanie to wydaje się istotne. III Statut mimo jego uchycenia musiał w ograniczonym zakresie np. w odniesieniu do spraw spadkowych otwartych przed 1840 r. obowiązywać w dalszym ciągu. Świadectwem tego jest fakt, że w *Przepisach o przechowywaniu i niszczeniu akt i ksiąg w sprawach sądowych i administracji sądowej*, stanowiących załącznik do rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 czerwca 1937 r. zaliczono do akt o znaczeniu trwałym (tzw. kategoria A) te akta spraw cywilnych z okresu zaborów, które oparte były na przepisach III Statutu¹⁶.

W studium zatytułowanym *Ustrój miast na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim do połowy XVII wieku* (s. 72-119) J. Bardach postawił sobie za cel przedstawienie głównych cech i linii rozwoju samorządu miejskiego i systemów prawnych obowiązujących w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego lokowanych na prawie magdeburskim lub chełmińskim. Autor wykazał, iż prawo niemieckie zarówno w odmianie magdeburskiej, jak i chełmińskiej było ograniczone w Wielkim Księstwie wyłącznie do miast, przy czym proces przyjmowania tego prawa był stosunkowo wolny, nasilił się dopiero w końcu XV w., a w miastach prywatnych i leżących na wschodnich rubieżach dopiero w drugiej połowie XVI w. J. Bardach stwierdza przy tym, iż prawo to nie uzyskało nigdy wyłączności i skutecznie z nim rywalizowały normy prawa zwyczajowego i przepisy Statutów.

Zauważmy tu, że postulat J. Bardacha, wskazującego za W. F. Inkinem i D. Ł. Pochilewiczem¹⁷ na konieczność objęcia badaniami małych miast i miasteczek nie posiadających prawa magdeburskiego, można uzupełnić propozycją zajęcia się sytuacją prawną zamieszkującej miasta ludności niechrześcijańskiej (Żydów, Karaimów, Tatarów).

Poświęcając w kolejnym artykule *Trzecizna — część swobodna w litewskim prawie majątkowym* (s. 120-139) uwagę trzeciźnie specyficznej

¹⁶ Dz.U. R.P. 1937, Nr 42, poz. 335, s. 849, § 4 pkt d.

¹⁷ W. F. Inkin, D. Ł. Pochilewicz rec.: Z. J. Kopysskij, *Ekonomičeskoje razwittije gorodow Bielorusii w XVI-pierwoj połowinie XVII w.*, Mińsk 1966, w: „Istorija SSSR” 1967, nr 2, s. 131.

instytucji litewskiego prawa spadkowego, J. Bardach powraca do problemu, który dotykał już we wcześniejszych swoich pracach. Rozważania te zostały usystematyzowane, pogłębione i szeroko udokumentowane.

Ostatnia rozprawa pierwszej części prezentowanego tomu Sok, soczenie, prosoka. *Studium o postępowaniu dowodowym w Wielkim Księstwie Litewskim oraz w innych krajach Europy Środkowej i Wschodniej* (s. 140 - 187), w której na szerokim porównawczym tle przedstawiono specjalny tok postępowania, zmierzający do zebrania i zabezpieczenia dowodów w postępowaniu karnym — była w swoim czasie publikowana na łamach CPH.

Na część drugą *O dawnej i niedawnej Litwie* składa się dziewięć artykułów. Wyraźnie jednak grupują się one wokół dwóch osi tematycznych. Pierwszą z nich stanowi problem kształtowania się świadomości narodowej na Litwie i poszukiwanie form organizacyjnych, w ramach których ludność tego obszaru mogłaby ułożyć swoje współzycie. Tego nurtu dotyczą cztery rozprawy: *O świadomości narodowej Polaków na Litwie i Białorusi w XIX - XX wieku* (s. 191 - 246), *O powstaniu nowoczesnego narodu litewskiego* (s. 247 - 259), *Krajowcy, federaliści inkorporcjoniści* (s. 260 - 279), *Projekty organizacji kantonalnej Litwy oraz konfederacji polsko-litewskiej z 1921 r.* (s. 280 - 292). Pięć pozostałych studiów wiąże się w pierwszym rzędzie z problematyką kształtowania postaw wybitnych uczonych i pisarzy. Zagadnienie to analizuje J. Bardach przez pryzmat twórczości Bolesława Limanowskiego (*Inflanty, Litwa, Białoruś w twórczości Bolesława Limanowskiego*, s. 293 - 326), ks. Waleriana Meysztowicza (*Gawędy Waleriana Meysztowicza. Przyczynek do dziejów mentalności feudalno-konserwatywnej*, s. 327-352), Oskara W. Miłosza (*Opcja Litewska Oskara W. Miłosza*, s. 353 - 379), Czesława Miłosza (*Świadek minionej epoki — Czesław Miłosz a Litwa historyczna*, s. 380 - 398). Zamyka część drugą i jednocześnie całą książkę bardzo osobiste i ciepło napisane studium poświęcone Henrykowi Łowmiańskiemu, któremu Autor zadedykował całą księgę (*Henryk Łowmiański jako badacz dziejów Litwy historycznej*, s. 399 - 430). Na postać zmarłego w 1984 r. H. Łowmiańskiego spogląda J. Bardach przez pryzmat jego dokonań naukowych, widząc w nim najwybitniejszego polskiego mediewistę doby współczesnej.

Dokonany przegląd studiów, z konieczności skrótowy, w szczególności w odniesieniu do rozpraw zgrupowanych w drugiej części dzieła, pozwala stwierdzić, że otrzymaliśmy pracę, której znaczenia nie sposób przecenić.

Wypada na koniec wyrazić nadzieję, że opublikowane już studia H. Łowmiańskiego i omawiana tu praca stanowią będą pierwsze trzy tomy serii lituanistycznej Wydawnictwa Naukowego UAM, w ramach której zostaną opublikowane studia najwybitniejszych historyków ziem litewskich, rozproszone w różnych, czasem peryferyjnych i praktycznie mało dostępnych wydawnictwach.